

20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketleri ^a

VECİHİ SEFA FUAT HEKİMOĞLU ^b

Geliş Tarihi: 22.06.2018 | Kabul Tarihi: 05.08.2018

Öz: Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen 1916 Türkistan Milli Ayaklanması ve ardından Bolşevik Devrimiyle beraber başlayan iç savaş, Kazak halkını maddi açıdan son derece olumsuz bir şekilde etkilemişti. Ancak Sovyet yönetiminin kurulduğu ilk dönemlerde uygulanan yanlış politikalar neticesinde oraya çıkan “açlık” tamamen bir felakete yol açmış ve milyonlarca Kazak Türkünün hayatını kaybetmesine sebep olmuştu. Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Filip İsayeviç Goloşekin’in, “Küçük Ekim Devrimi” olarak adlandırdığı politikaları uygulamaya koyması ve sonrasında gerçekleştirilen Kolektifleştirme, milyonlarca Kazak Türkünün ölümüyle sonuçlanmıştı. Bu çalışmamızda Kazakistan'da 1920'li ve 1930'lu yıllarda yaşanan açlık felaketinin sebepleri, Kazak aydınlarının yaşanan felaket karşısında merkezi Sovyet yönetimi nezdindeki girişimleri ve başta Sovyetler Birliği'nin lideri Josef Stalin ile Kazakistan'ın yöneticisi Filip Goloşekin olmak üzere Sovyetler Birliği idarecilerinin uyguladıkları politikalar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, açlık, felaket, Goloşekin, kolektifleştirme.

^a Bu çalışma 4-6 Mayıs 2018 tarihinde Şanlıurfa'da düzenlenen *II. Piri Reis Dil-Tarih-Coğrafya Kongresi*'nde sözlü olarak sunulmuş ve Türkçe özeti yayınlanmıştır.

^b Bitlis Eren Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
sefaufat@hotmail.com

The Famine Disasters in Kazakhstan in the First Half of the 20th Century

Abstract: Turkistan National Rebellion of 1916 during the First World War and the civil war that started with the Bolshevik Revolution influenced the Kazak people in a very negative way in terms of food stock. However, the "famine" that resulted from the misguided policies implemented in the early periods of the Soviet administration led to a total devastation and caused millions of Kazakh people to lose their lives. The First Secretary of the Communist Party of Kazakhstan, Philip Isaevic Goloshekin, applied the policies that he called the "Little October Revolution", and the subsequent Collectivization resulted in the death of millions of Kazakh people. In this study, the reasons for the experienced famine in the 1920's and 1930's in Kazakhstan, implements the Soviet Union, the administrator attempts and first Soviet in the central Soviet government before the face of disaster of Kazakh intellectuals Union leader Josef Stalin by including Kazakhstan's manager Philip Goloshekin they policies will be examined.

Keywords: Kazakhstan, famine, disaster, Goloshekin, collectivization.

© Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat. "20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketleri." *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2018), 189-207.

Giriş

20. yüzyılın başı, Kazak Türkleri için büyük felaketlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından genç erkek nüfusun cephe gerisinde çalıştırılması ile ilgili fermanın yayınlanmasıyla başlayan 1916 Türkistan Milli Ayaklanması, 1917 yılı devrimleri ve devamında vuku bulan iç savaş, binlerce insan kaybının yanı sıra şehirler, köyler ve kasabalarla birlikte ekili arazilerin de harap olmasına yol açmış, tüm bu gelişmeler gelecek yıllardaki açlığın başlıca sebeplerinden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı, 1917 yılı Devrimleri ve beraberinde devam eden İç Savaş, Rusya'nın diğer bölgeleri gibi Kazakistan'ı da olumsuz bir şekilde etkilemişti. Bu dönemde, Kazakistan topraklarında kamulaştırılmış olan 307 sanayi kuruluşunun 250'si iş görememişti. Kazakistan'ın genelinde petrol üretimi dört kat, Karaganda kömür işletmesi beş kat geriledi. Bu yıllarda 400 bin puttan¹ fazla petrol denize dökülmüştü. Bakır madeni işletmesi ise tamamen durmuş, Ridder madenleri ve Eki-bastuz maden ocakları kapatılmıştı. Ülkede tarım işlerinde de gerileme olmuş, ürün rekoltesi Ural vilayetinde iki kattan fazla, Yedisu'da üç kat azalmıştı. Bu gelişmeler göçebe Kazak halkının başlıca geçim kaynağı olan hayvancılığı da etkilemiş, hayvan sayısı iyice azalmıştı². Yukarıda anlatılan gelişmeler, Kazakistan'da 20. yüzyılın başlarında yaşanacak olan açlık felaketinin adeta habercisi idi.

Bu asrın başında Kazakistan'da meydana gelen açlık iki sebebe bağlı olarak gerçekleşmişti. Bunların ilki kuraklık sebebiyle ekinlerin çıkmamasına bağlı olan doğal sebepler, diğeri ise bu yıllarda Kazak ülkesinin devlet arazisine dönüştürülmesi ve göçebe halkın gerekli hazırlıklar yapılmadan zorla yerleşik hayata geçirilmesi gibi devletin başarısız politikalarıdır. Ülkede açlık tehlikesi ilk olarak 1916 yılında başlamıştı. Birinci Dünya

¹ 1 put=16,385 kg

² Abraham Hayruş, *Tarihündi Tanı (Otan Tarihinin Oçerakteri)* Almatı: Daneker, 2002, s. 94.

Savaşı sırasında 25 Haziran 1916 tarihinde yayınlanan Çar fermanıyla 19-43 yaşları arasındaki erkeklerin cephe gerisine işçi olarak gönderileceği ilan edilmişti. Fermana uymak istemeyen Kazaklar, topraklarını, ekinlerini ve hayvanlarını geride bırakarak komşu vilayetlere ve ülkelere göç etmek zorunda kalmış, bu da ülkede gıda sıkıntısının doğmasına yol açmıştı. 1917 yılı devrimleri sırasında bu durum daha da şiddetlenmişti. Söz konusu yıllarda kış aylarının çok soğuk geçmesi, bahar ve yaz aylarında da yağışın yetersiz oluşu durumun vahametini daha da artırmıştı. Açlık göçebe ve yarı göçebe bölgelerin tamamını etkilerken, yerleşik bölgeler de büyük oranda açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı³.

Türkistan Muhtariyetinin Bolşevikler tarafından dağıtılmasından sonra yurt dışını göç ederek siyasi mücadelesini burada devam ettirmek zorunda kalan, Türkistan ulusal bağımsızlık hareketinin liderlerinden Mustafa Çokay'a göre Kazakistan'daki *açlık politikaları*, Bolşevik Rusların ülke üzerinde kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Lenin ve yoldaşları tarafından suni bir şekilde oluşturulmuş ve kasıtlı olarak uygulanmıştı. O, Avrupa basınında kaleme aldığı yazılarında Sovyet hükümetince oluşturulan "*açlara yardım komitelerinin*" sadece halkı kandırmak için kurulduğunu, gerçekte ise açlık çekmekte olan Müslümanlara yardımı bütün gücüyle engellemekte olduklarını; açlık felaketinin ortaya çıkmasına Sovyet hükümetinin kasıtlı olarak sebebiyet verdiğini ve bunu yapmaktaki amacının da Türkistanlıları açlıktan kıvrarak Moskova'ya karşı isyan edecek gücü yok etmek olduğunu dile getirmişti⁴. Türkistan'da Bolşevik rejiminin kurulmasının ardından ülkenin her yerinde açlık

³ Smagulova S. O., "1917-1918 jj. Kazakstandağı aştık nәubeti jәne T. Riskulov", erişim tarihi 25.04.2018. <http://ehistory.kz/media/upload/1534/2014/04/07/4d471a3626d82584f30f2824ed7025af.pdf>.

⁴ Çokay Mustafa, "Türkistan'da Sovyet Hükümetinin "Açlık Siyaseti" (Turar Riskulov'un İtirafı)", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler*. Editör: Tülay Duran. İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2005, s. 277.

felaketi baş göstermeye başlamıştı. Onların yürüttükleri siyaset, Türkistan'ı aç yaşamaya mahkûm ediyor ve Moskova'nın "lütufl ve merhametine" bağlı olarak yaşamaya mecbur ediyordu. Kazakistan ve Türkistan'ın diğer bölgeleri ihtiyaç duyduğu tahılı Rusya'nın iç kesimlerinden almak zorundaydı. Tahılı taşıyacak olan demiryolları da Rusların kontrolü altındaydı. Kazaklar ve diğer Türkistan Türkleri açlık çekmekte iken Kazakistan'ın Aktöbe vilayetindeki Ruslar, ellerindeki fazla gıda mallarını satmaktaydılar. Bu vilayete gelen Türkistanlılar ise Rus askerleri tarafından kovuluyor ve açlıktan ölmeye gönderiliyordu⁵.

Türkistan Sovyet Hükümetinin son başkanı ve o yıllarda Rusya Komiserler Kurulu Başkan Yardımcısı olan Turar Riskulov, "Sotsialdı Kazakstan" gazetesinde kaleme aldığı açlık hakkındaki yazısında, "1916-1918 yıllarında Türkistan'da kuraklık çok şiddetli oldu ve ekinler yetişmedi. 1916 yılında, ekinlerin hasat edileceği zamanda isyanın çıkması ve isyanı bastırmakla görevli askeri birliklerin tarım arazilerine zarar vermesi vaziyetin daha kötüye gitmesine yol açtı. Türkistan, tarihinde daha önce görmediği açlık felaketine duçar oldu. Açlık çekmekte olan göçebe halk, gruplar halinde şehirlere göç etmeye başladı. Bu şehirlere başka yerlerden gelen gıda ve diğer mallar, şehirdeki Avrupalı halklara zorla yetmekteydi. Yerli halka bunların bir lokması dahi düşmemişti. Daha önce görülmemiş bu kriz ve açlık sebebiyle şehir ve kasabalarda halkın arasında sınıfsal çatışmalar da baş göstermeye başlamıştı"⁶ demektedir. Bu açıklamaların Komünist yönetimde hiçbir etkisi olmamıştı. Türkistan İcra Komitesi üyelerinden *Tapolin* adındaki bir Rus Komünistinin görüşleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Ekonomik açıdan zayıf olan Kazak ve Kırgızlar, Marksist ideolojiye göre zaten yok olmaya mecburdu. Bu durumda Kazak ve Kırgızları açlıktan kurtarmak için maddi gücü harcamak beyhude idi.

⁵ Çokayoğlu Mustafa, "Türkistan'ı Açlık Tehdit Ediyor", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler*. Editör: Tülay Duran. İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2005, s. 282; Çokay Mustafa, "Türkistan'da Sovyet Hükümetinin "Açlık Siyaseti", s. 277.

⁶ Smağulova S. O., "1917-1918 j. Kazakstandağı aştık nœubeti jœne T. Riskulov".

Devrimin çıkarları için bu maddiyat savaş cephelerine yardım olarak kullanılmalıydı⁷.

Kazakistan'da açlığın etkilerini en ağır şekilde yerli halk yaşamaktayken, tüccarlar bu durumu kendi menfaatleri doğrultusunda faydalanmaya çalışmıştı. Açlık çekmekte olan halk, ancak karnını doyurabilecek gıda ürünleri karşılığında çeşitli kıymetli mallarını vermek zorunda kalmışlardı. Bazı yerlerde insan ticareti dahi olmuştu. Zengin feodal beyler açlık çekmekte olan halkın kadınlarını ve çocuklarını satın almışlardı. 1917 yılında hayat pahalılığı iyice arttı. Buğday ve ekmeğin fiyatı gündün güne artarken Rus çiftçiler ellerindeki gıda malzemelelerini ederinin üzerinde fiyatlara satarak bu durumdan faydalanmaya çalışmıştı. Sırderya ve Yedisu vilayetlerinde yaşanan açlık felaketi kısa süre içinde Torgay ve Ural vilayetlerinin bir bölümü ile Astrahan Gubernatörlüğünün Bökey Orda vilayetinde de baş göstermişti. Moskova'daki Geçici Hükümetin elinden ise bu durumun çözümü için hiçbir şey gelmiyordu⁸. Açlık Türkistan'ın güney vilayetlerinde, Fergana'da görüldüğü dönemde de Bolşevik Rus yönetiminin önlem alıcı herhangi bir tedbiri görülmemiş, aksine yerel Komünist idareciler, Türkistan halkına zulüm uygulamaya başlamıştı. 1919 yılının Haziran ayında Taşkent'te gerçekleşen Komünist Partinin kongresinde sunulan bildiriye Rusların, Müslümanların ellerinde ne var ne yoksa her şeye el koyduğu ve onları öldürdüğü, Kızıl askerlerin de bu katliam ve yağmaya iştirak ettiği devleti idare edenlerin ise bu mezalime sessiz kaldığı belirtilmişti. Aynı kongrede söz alan Namanganlı yerli bir komünist de, Müslümanların İşçi hükümeti zamanında, Çarlık devrinden daha beter durumda olduğunu dile getirmişti. O yaptığı konuşmasında fakir bir arabacının tek atına el konularak onu ölüme mahkûm edildiğini söylemiş, zenginlerin mallarına el koyma bahanesiyle 74 bin ailenin yağmalandığını dile getirmişti. Sovyet idareciler Müs-

⁷ Çokay Mustafa, "Türkistan'da Sovyet Hükümetinin "Açlık Siyaseti", s. 278.

⁸ Smagulova S. O., "1917-1918 jj. Kazakstandağı aştık nәubeti jәne T. Rıskulov".

lûmanlardan aldıkları malları kendi milletinden olan Ruslara verdiler, onları doyurdular ve Müslüman Türk ailelerden aldıkları eşyalarla Rusların evlerini süslediler. Bu zulüm sebebiyle 10 Müslüman Türk açlıktan hayatını kaybetmişti. Mart 1919 tarihinde Sovyetlerin 7. Olağanüstü Kongresinde konuşan Turar Rıskulov, Türkistan'da insanların ölü eti yiyecek dereceye geldiğini, ölü etiyle dolu torbalar için insanların birbirini boğmakta olduğunu bildirmişti⁹.

Türkistan'da açlık felaketinin baş göstermesinin sebeplerinden biri de gıda ürünlerinin ekildiği sulamalı arazilerin büyük kısmının pamuk tarımına ayrılmasıydı. Tarım için ayrılan arazi ülkenin gıda ihtiyacının ancak %30'unu karşılayabilecek konuma düşmüştü. Merkezi Rusya'dan getirilen gıda malzemeleri ise Rusya'daki devrim ve devamında gerçekleşen iç savaş sırasında taşımacılığın gerçekleşmemesi sebebiyle açlık çekmekte olan bölgelere ulaşamıyordu¹⁰. Mustafa Çokay'ın da belirttiği üzere, Türkistan'da yeterli miktarda buğdayın ekilmesi halinde veya başka yerlerden buğday sağlanacağına dair garantinin verilmesi durumunda pamuk tarımı faydalı olabilirdi. Oysa Türkistan'ın ihtiyacını karşılayacak miktarda buğday bulunmuyordu. Bu durumda dahi buğday tarımı için arazilere pamuk ekilmişti. Mustafa Çokay, pamuk tarımının yapılmasına ve Türkistan'da pamuk sanayisinin gelişmesine karşı değildi. Ancak Türkistan önce kendi ekmeğini kendi sağlamalıydı¹¹.

Eşitlik, özgürlük ve gelişme vaatleriyle iş başına gelen Bolşevik yönetiminin Kazakistan'daki ilk yılları bu şekilde bir felakete başlamıştı. Kazak halkını asırlardır maddi ve manevi olarak sömüren Çarlık rejiminin yıkılmasının ardından, arzulanılan rahat ömrün geleceği umudu yine büyük bir hayal kırıklığına dönüşmüştü. Bununla birlikte, Kazak Türkleri için açlık, kıtlık ve felaket dolu yıllar gelecek dönemde de devam etmiştir.

⁹ Çokay Mustafa, "Türkistan'da Sovyet Hükümetinin "Açlık Siyaseti", s. 278-279.

¹⁰ Smagulova S. O., "1917-1918 jj. Kazakstandağı aştık nәubeti jәne T. Rıskulov".

¹¹ Çokayoğlu Mustafa, "Türkistan'ı Açlık Tehdit Ediyor", s. 283-284.

1920-1921 Yıllarındaki Kuraklık ve Sonrasında Yaşanan Açlık:

1920'li yıllarda Türkistan toprakları, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından etnik unsur temel alınarak kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlere bölünmüştü. Bu dönemde, 26 Ağustos 1920 tarihinde Kazakistan; Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) içinde *Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*¹² adıyla kurulmuştu. Bu yıllar tüm Sovyetler Birliği'nde askerî komünizmden *Yeni Ekonomik Politika*'ya geçiş dönemi olmuştu. Bu politikanın Kazakistan'da uygulamaya konulmadan önceki dönemde ülke ekonomik yıkım halindeydi. 1916 yılında ülke arazisinin 3,8 desyatinalık¹³ bölümünde ekim yapılırken, 1920 yılında ziraat yapılan alan 3,3 desyatınaya düşmüştü. Ayrıca ürün verimliliği de desyatına başına 40 puttan 13 puta kadar gerilemişti. Ülke çapında 1918 yılında 148 milyon put ürün alınmışken, 1920 senesinde sadece 40 milyon put ürün alınabildi. Tarım ve hayvancılıktaki bu gerileme tüm ülkede açlık tehlikesinin baş göstermesine yol açmıştı¹⁴.

Kazakistan'da açlık felaketinin baş göstermesinde, yaşanan kuraklık etkili olmuştu. 1920 senesinin sonu ile 1921 yılının başlarında kış ayları çok uzun ve soğuk geçmesine rağmen yeterince kar yağmamıştı. 1921 yazının da yağışsız geçmesinin ardından ülkede daha önce görülmemiş bir kuraklık meydana gelmişti. Bu kuraklık beraberinde açlık tehlikesinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Kuraklık ve açlık sadece Kazakistan'da değil, Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde özellikle de İç

¹² Ruslar, Kazak Bozkırlarını işgal ettikten sonra, Kazak Türkleri ile Slav soylu Rus Kazaklarını (Kossaklar/Kazaçiler) birbirine karıştırmamak için Kazak Türklerini *Kırgız*, Kırgız Türklerini ise *Kara Kırgız* olarak adlandırmıştı. 18. asrın 20-30'lu yıllarından itibaren Rus dilinde hazırlanan birçok eser ve belgede Kazaklar için "*Kırgız*" ya da "*Kırgız-Kazak*" tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kavramları yazılı evraklarında ilk kullananlar, Güney Ural ve Sibiryaya üzerinden Kazak ülkesinin kuzey bölgelerine yerleşerek Kazaklarla tanışan Çarlık hükümetinin askerî, diplomatik ve yerli idare organlarının çalışanları idi. (Amanjolov K., *Kazakistan Tarihi*, 2. Cilt, Almatı: Bilim Baspası, 2004, s. 12) Kazakların bu şekilde yanlış olarak adlandırılması 15 Haziran 1925'e kadar devam etmiş, bu tarihte ülkenin adı Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir.

¹³ 1 deyatına=1,0925 hektar

¹⁴ Mamurulu Kamen, *Kazak Tarihi*, Almatı: Gılım Baspası,1995, s. 195.

Rusya'da hissedilmekteydi. Tüm Sovyetler boyunca 20 milyondan fazla insan açlık çekmekteydi. Ancak en zor durumda olanlar Kazak Türkleri olmuştur. 17 Temmuz 1921 tarihinde Rusya Komünist Partisi Merkezî Komitesi, tüm üyelerine açlığın sebeplerini açıklayan bir bildiri yollamıştı. Bu bildiri de açlığın sebebi olarak sadece kuraklık gösterilmemiş, bununla birlikte köy işleri sektörünün geri kalmışlığı, tarım alanında çalışanların bilgi düzeyinin düşük oluşu ve Çarlık döneminde tarım ve köy işlerini yöneten idarecilerin yetersizliği gibi nedenler sıralanmıştır¹⁵. Bildiri de kaleme alınmamış olmakla birlikte, Sovyetler Birliği yönetiminin çok sert politikalarla yürüttüğü “*askerî komünizm*” uygulamaları da tarım ve hayvancılığın gerilemesine yol açmış ve açlık felaketinin bir diğer sebebi olmuştur. Açlık Kazakistan'ın birçok şehrinde etkili olmuştur. Ural, Orenburg, Kostanay, Bökey ve Aktöbe vilayetlerinde söz konusu dönemde ekin baş vermedi, çıkanlar da yazın sıcağında kurudu. Hayvancılıkla yaşamını sürdüren göçebe ve yarı göçebe Kazakların köy ve kasabalarındaki otlak ve meralar da kurudu. Torgay ilindeki hayvanların büyük çoğunluğu telef oldu. 1921 yılının Şubat ayına doğru açlık, yerleşik ömür süren mekânları tehdit etmeye başlamıştı. Yukarıda zikredilen vilayetler 1921 yılı Ağustos ayından itibaren resmî olarak, açlık çekmekte olan bölgeler listesine dâhil edilmişti¹⁶.

Kazakistan gerçekleşen kuraklığa bağlı olarak tarım üretimi üç kattan fazla azalmıştı. Hayvancılık ta büyük bir krizin içine düşmüş, milyonlarca hayvan telef olmuştur. 1914 yılından 1922 senesinin sonuna kadar ülkede büyükbaş hayvan sayısı 2,1 milyon, at 2 milyon, küçükbaş hayvan 6,5 milyon, deve 300 bin azalmıştı. Çiftçilik sektöründe yaşanan bu kriz, yüzbinlerce insanın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasıyla neticelenmişti¹⁷. Açlık felaketi, 1.558.927 kişinin yaşamakta olduğu 1.048.100

¹⁵ Nurpeyisov Kenes, *Kazakstanın Şaruular Sovyetleri (1917-1929 Jıldar)*, Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası, 1972, s. 217.

¹⁶ Kozıbayev M., Nurpeyis K. Vd., *Kazakstan Tarihi, Köne Zamannan Buginge Deyin*, C. 4, Almatı: Atamura, 2010, s. 185.

¹⁷ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Çev. Kara Abdulvahap,

m²'lik alana yayılmıştı. 1921 yılının Kasım ayında açlık çekmekte olan vilayetler şu şekilde gösterilmişti¹⁸:

Vilayetler	Devlet İstatistik Kurumunun Verileri	Diğer Çeşitli Kaynaklardan Edinilen Veriler
Orenburg	387.500	444.786
Kostanay	264.900	254.816
Ural	384.900	400.000
Aktöbe	296.100	359.325
Bökey	176.500	100.000
Toplam	1.509.900	1.558.927

Sonraki dönemde alınan bilgilere göre Kazakistan'da toplam 2,3 milyon insan açlık çekmişti. Açlık ve beraberinde ortaya çıkan hastalıklarda çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Açlığın yoğun olarak yaşandığı bölgelerdeki halk, hayatta kalabilmek için gıda ürünlerini bulabilecekleri başka ülkelere de göç etmişlerdi. Buna bağlı olarak ülke nüfusunda önemli bir azalma meydana gelmişti. 1914 yılında 4.811.662 kişi olan ülke nüfusu, 1922'de 3.795.963'e düşmüştü¹⁹. Açlık felaketi ile birlikte tifüs, kolera, veba vb. hastalıklar da baş göstermişti. Bulaşıcı hastalık taşıyan insanların sayısı, ülkenin sağlık kurumlarının imkânlarının yetersiz oluşundan artmıştı. Ekonomik açıdan geri kalmışlık, hastalıkların salgın haline gelmesi ve hastanelerin yetersizliğinde dolayı çok sayıda insan ölmüştü. Mesela Kostanay vilayetindeki hasta ve açların % 75'i hayatını kaybetmişti. Cumhuriyetin Halk Sağlığını Koruma Komiserliğinin kaynaklarına göre, Orenburg, Ural, Akmola ve Aktöbe vilayetlerinde 1 Kasım 1921-1 Temmuz 1922 tarihleri arasında 37.657 kişi açlık felaketinin kurbanları olmuştu²⁰.

1921 yılının Mart ayında Rusya Komünist Partisi'nin 10. Kongresi'nde Sovyetler Birliği'nde yeni bir ekonomik sistem

İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s 413-414.

¹⁸ Kozıbayev M., Nurpeyis K. Vd., *Kazakistan Tarihi*, s. 186.

¹⁹ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan*, s. 414.

²⁰ Kozıbayev M., Nurpeyis K. Vd., *Kazakistan Tarihi*, s. 186.

kurmak için, *Askeri Komünizm'den Yeni Ekonomik Politika'ya* geçilmesi kararı alınmıştı. Bu politika doğrultusunda hazırlanan ve uygulamaya konulan tedbirler kısa süre içinde çiftçi ekonomisinin gelişmesini sağlamıştı²¹. Gıda ürünlerinin vergilendirilmesi ve tarım sektörü ile ilgili alınan yeni kararlar, ekonominin düzelmesine olumlu katkı sağladı. Mesela Ural, Aktöbe ve Semey'de ürünler 1913 yılı istatistik verilerine ulaştı. 1922 yılında 46 milyon put ürün alınmışken, 1925'te 92 milyon put mahsul toplanmıştı. Hayvancılıkta da gelime olmuş, 1922 yılına göre 1925 yılında hayvan sayısında artış görülmüştü. Bu dönemde Kazakistan'da ticaret de gelişti. 1926 senesinde ülke çapında 128 panayır kurulmuştu²².

Yeni Ekonomik Politika ile Kazakistan'da açlık felaketinin önünün alınması hususunda bir hayli ilerleme sağlanmıştı. Bununla birlikte Merkezî Sovyet idaresi tarafından açlık çekilen bölgelere ücretsiz gıda yardımında bulunulması da önemli katkı sağlamıştı. RSFSC'nin açlara yardım için kurduğu merkezî komisyon,1923 yılının baharında Kazakistan'a ekilmek üzere 215 bin put tohumluk buğday, iş araç ve gereçlerinin alımı için de 441.429 ruble para yardımında bulundu. Bununla birlikte açlık yaşanan kasabalarda gerekli şartlar yerine getirildikten sonra devlet hesabından 690 bin ruble kredi alması sağlandı. Açlığın en şiddetli yaşandığı Aktöbe, Kostanay, Orenburg ve Ural vilayetlerinin kooperatiflerine yardım olarak Sovyet Merkez Bankasının özel hesabından 580 bin rublelik bütçe ayrıldı. Kızılhaç tarafından 1922 senesinde açlık çekmekte olan göçebe Kazak köyleri için 11 adet tıbbî-gıda yardım ekibi kuruldu. Bunlara ilaveten Akmola, Semey, Sırderya ve Yedisu vilayetlerindeki göçebe ve yarı göçebe Kazak köylerine 6.927 adet büyük ve küçükbaş hayvan gıda yardımı olarak yollandı²³.

Görüldüğü üzere ekonomi alanında uygulanan yeni politikalar ve merkezî Rusya'dan gelen yardımlar Kazakistan'da

²¹ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan*, s. 414-415.

²² Mamırulu Kamen, *Kazak Tarihi*, Almatı: Gılım Baspası,1995, s. 196.

²³ Nurpeyisov Kenes, *Kazakstanın Şarualar Sovyetleri*, s. 227.

yaşanan açlığa, yoksulluğa ve geri kalmışlığa bir çözüm olmuş gibiydi. Ancak Komünist idarenin tüm Sovyetler Birliği arazisinde uyguladığı politikalar Kazak Türklerinin geleneksel yaşam tarzıyla uyum sağlamıyordu. Bu durum yeni sıkıntıların ve beraberinde yeni felaketlerin hazırlayıcısı olmuştu. Feodalitenin ortadan kaldırılması ve zenginlerin yoksulları sömürmesinin engellenmesi gibi kulağa hoş gelen sloganlarla başlatılan köylerin sovyetleştirilmesi ülkede yeni fakirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Zenginlerin mallarına el konulması konusu ilk olarak Mart 1923'te Kazakistan Komünist Partisi'nin 3. Konferansında gündeme gelmiş ancak o yıllardaki ekonomik ve siyasi kriz sebebiyle uygulamaya konulamamıştı. 1927 yılının Kasım ayında partinin 4. Konferansında zenginlerin mal ve mülklerinin müsadere edilmesi yeniden ele alınmış, 1928 Ağustosunda da bunu uygulayacak komisyon kurulmuştu. Çıkarılan kanunla Kazakistan'daki göçebe bölgelerde 400'den fazla büyükbaş hayvana sahip olan 150 ailenin mallarına el konulması kararlaştırılmıştı. Toplanan hayvanlar fakirlere dağıtılacaktı. Çok az sayıda hayvanı bulunan ya da hayvanı hiç olmayan ailelere yeteri miktarda hayvan verilmesi için 12.139 hayvana ihtiyaç vardı. Fakat fakirlere sadece 2.065 hayvan verilebildi. Onlar da devletleşme ile kendilerine verilen birkaç hayvanı çok geçmeden ya satmak ya da kesmek zorunda kaldılar ve eskisi gibi yardıma muhtaç bir şekilde yaşamaya devam ettiler. Müsadere sırasında komisyon görevlileri orta halli bir şekilde yaşamakta olan 300-400 koyun sahibi aileleri de hedef almış ve onlara eziyet göstermişti. Bu şekilde zenginlerin ellerindeki malların devletleştirilmesiyle zengin ile fakir arasındaki eşitsizlik ortadan kaldırılacak derken, toplumda yeni fakirlerin oluşmasına yol açılmıştı²⁴. Köylerin sovyetleştirilmesi, zenginlerin mallarına el konulması, Kazakları yerleşik hayata geçirme politikaları ve kolektif şirketlerin kurulması 1930'lu yıllarda yeni bir felaketin sebebi olmuştur.

²⁴ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan*, s. 419-421.

Kolektifleştirme Faaliyetlerinin Sebep Olduğu Felaket

Kolektifleştirme, özel mülkiyetteki küçük işletmeleri birleştirerek toplumun ortak işletmeleri haline getirmek, yani bu küçük işletmelerden kooperatifler kurmak anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, kapitalizmden sosyalizme geçilen dönemdeki köy işletmelerinin sosyalist bir yol ile yeniden kurulmasının şeklidir.

Josef Stalin Sovyetler Birliği'nin başına geçtikten sonra, Lenin'in *Yeni Ekonomi Politikalarını* uygulamadı. Onun yerine tüm SSCB'de 1928 yılından itibaren *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* ve *Kolektifleştirme* siyaseti uygulamaya konuldu. Bu siyasetle birlikte *Kolhoz* adı verilen Kolektif Çiftlikler oluşturulmuş, halkın elindeki tüm özel mülkiyet, devlet mülkü sayılmış, çiftliklerde elde edilen gelirlerin bir kısmının merkeze gönderilmesi, geriye kalanlarında köy halkı arasında dağıtılması kararı alınmıştı. Bunun için önce herkesin elindeki mallarına, hayvanlarına ve topraklarına el konulmuştu. Bu karar direnen ya da uygulamak istemeyenler şiddetli bir şekilde cezalandırılacaktı²⁵. Stalin'in başlattığı ilk Beş Yıllık Plan ile Sovyetler Birliği'nin ekonomik açıdan dönüştürmesi amaçlanmıştı. Buradaki misyon, "kapitalist Batı'yı ekonomik olarak aşmak ve hızla sanayileşmek" idi. Tarımın kolektifleştirilmesi, planın merkezi bir yönüydü. Sovyet yetkilileri, köylüleri düzenli olarak et ve tahıl üretimi yapmak zorunda bırakıldıkları kolektif çiftliklere yerleştirmişlerdi. Kazak göçebelerinin başarılı fabrika işçilerine dönüşmesi planlanmıştı²⁶. Sovyetler Birliği endüstrisi o yıllarda pamuk sanayiine çok önem vermekteydi. Beş Yıllık Plana göre tüm Sovyetlerde dokumacılık işleri için yaklaşık 600 bin ton pamuğa ihtiyaç duyulmaktaydı, ancak bunun 230 bin tonu Amerika'dan ithal edilmekteydi. Pamuğu tamamen yerli üretimden sağlamak isteyen Sovyet yönetimi Türkistan toprakla-

²⁵ Ercilasun Güljanat, "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifleştirme: Sözlü Tarih Çerçevesinden Bir Bakış", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, Sayı: 19, 2016, s. 12.

²⁶ Cameron Sarah, "The Kazakh Famine of 1930-33: Current Research and New Directions", *Journal of Ukrainian Studies*, Volume: III, No: 2, 2016, s. 119.

rında pamuk ekilen araziyi iki kat artırarak 972.200 hektara çıkarmıştı. Böylece gıda ürünleri için ekilen arazi daha da azalmış ve Türkistan gıda ürünleri için Moskova'ya bağımlı hale gelmişti²⁷.

Kazakistan'da kooperatifleşme faaliyetlerinin (göçebe ve yarı göçebe bölgeler hariç) 1932 yılına kadar tamamlanması planlanmıştı. 1928-1931 yılları arasında ülkede çok sayıda kolhozlar kuruldu, binlerce zengin köylünün mal ve mülklerine el konuldu ve sürgün edildi²⁸. Kolektifleştirme sürecinde, göçebelerin kalıcı olarak yerleşecek ve kolektif çiftliklere konuşlandırılması planlanmıştı. Bu uygulamanın ilk sonucu göçebe yaşamlarından uzaklaştırılarak kolhozlara itilen Kazakların hayvanlarını, ya yiyecek için kesmesi ya da tahıl kotalarını yerine getirmek için satması, nihayetinde de hayvan sayısının azalması oldu²⁹.

Kolektifleştirme ve yerleşik hayata geçiş politikaları uygulamaya konulmadan önce Kazaklar asırlardan beri göçebe hayat sürmekteydi. Göçebe yaşamın bir gereği olan mevsimlik göçler onlar için bir zorunluluk değil, adeta bir şenlik idi. Göçebelerin ekonomilerinin temelini hayvancılık oluşturuyordu. Mevsimlik göçe çıkmak için yeterli hayvanı olmayan fakir insanlar *jataklar* olarak adlandırılırdı. Jataklar genellikle tarım işleriyle ilgilenirler ve ekonomik durumları düzelip, yeterince hayvana sahip olduktan sonra mevsimlik göçe katılırlardı³⁰.

Kazakistan'da göçebe yaşamın ortadan kaldırılarak Kazakları yerleşik hayata geçirme politikaları ve kolektifleştirme faaliyetleri iyice düşünülmeden alınan kararlarla yürütülmüştü. Bunun olumsuz sonuçları kısa sürede görülmeye başladı. Kolhozlara toplanan hayvanların çoğu açlıktan kırıldı. Kazak oba-

²⁷ Çokay Mustafa, "Türkistanda Pahta Etrafıda Küreş" *Yaş Türkistan*, No: 1, 1929, s. 7-8.

²⁸ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan*, s. 423-424.

²⁹ Volkava Elena, "The Kazakh Famine of 1930-33 and Politics of History in the Post Soviet Space", erişim tarihi 11.05.2018, <http://www.wilsoncenter.org/publication/the-kazakh-famine-1930-33-and-the-politics-history-the-post-soviet-space>.

³⁰ Ercilasun Güljanat, "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifleştirme" s. 12-13.

ları ve köylerine uygulanan başarısız politikalar sebebiyle çiftlik ürünlerinin üretiminde azalma yaşandı. Birinci Beş Yıllık Dönemde (1928-1932), Kazakistan'ın tüm SSCB'nin tahıl üretimindeki payı % 9'dan % 3'e geriledi. 1928 yılında ülkede 6.509.000 baş hayvan varken 1932 yılında 965 bin hayvan kalmıştı³¹. Kazakistan'da kolektifleştirme faaliyetlerinin bu denli acımasız bir şekilde uygulanması ve beraberinde açlık ile toplu ölümlerin gelmesinin başlıca müsebbiplerinden biri de Filip Goloşekin'dir. 1925 yılında Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olan Goloşekin, devrimin üzerinden 10 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, Kazaklar arasında komünizmin hala tam anlamıyla yayılmadığını dile getirmiş, köylerde Ekim Devrimi'nin belirtilerinin hissedilmediğini, sınıf mücadelesinin görülmediğini belirtmişti. O'na göre ülkede bir "Küçük Ekim Devrimi" gerçekleştirmek gerekmekteydi. Böylece Kazakistan'da sosyalist toplum kurulacaktı. Goloşekin'in uygulamaları, halkın malına zorla el konulması ve baskıcı Sovyet idaresi sebebiyle 1929-1931 yılları arasında Sozak, Kazalı, Balkaş, Mangışlak ve diğer birçok bölgede yüzlerce isyan çıktı. İsyanlar ve ülkede baş gösteren açlık felaketi yeni bir göç dalgasının oluşmasına yol açtı. Kazaklar, komşu ülkelere, Özbekistan, Doğu Türkistan, İran ve Afganistan'a göç etmek zorunda kalmışlardı³². Kolektifleştirme ile *Kulaklar* yani zengin köylülerin mallarına devlet tarafından el konulacaktı. Ancak birkaç çiftlik hayvana sahip olanlar da *Kulak* muamelesi gördü. Buna ek olarak Sovyet hükümeti, fabrika inşa etmek ve makineler satın alabilmek için ürünlerin büyük kısmının devlete verilmesini talep etti. Kolektifleştirme süreci en çok göçebe Kazakları etkilemişti. Binlerce Kazak kıtlıktan kurtulabilmek için göç etmek mecburiyetinde kalmıştı³³. Göç eden Kazaklar, gittikleri ülkelerde de tam anlamıyla huzura ulaşamamışlardı. O yıllarda Türkistan Ulusal Bağımsızlık mücadelesini yurt dışında yürütmekte olan Musta-

³¹ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan*, s. 426-427.

³² Ercilasun Güljanat, "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifleştirme" s. 15-16.

³³ Pannier Bruce, "Kazakhstan: The Forgotten Famine", erişim tarihi 11.05.2018. <http://www.rferl.org/a/1079304.html>.

fa Çokay'a Meşhetten gelen bir mektupta, İran ve Afganistan'a sığınan Kazakların, ülkenin iç bölgelerine doğru itildiği haberleri gelmişti³⁴.

1930-1933 yılları arasındaki kıtlık, Kazakistan'da 1,5 milyon insanın hayatına mâl olmuştu ve bunların yaklaşık 1,3 milyonu Kazaklardı³⁵. Böylece halkın dörtte birinden fazlası kaybedilmiş ve bölgenin demografik yapısı kimliği değiştirilmişti. Kıtlık öncesi Kazak Türkleri toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Kıtlıktan önce, birçok Kazak, yaşam biçimi nüfusun ve bölgenin kimliğinin merkezi olan göçebelikti. Yaşanan felaket sonrası Kazaklar kendi vatanlarındaki demografik üstünlüklerini kaybettiler. Stalin'in kolektifleştirme politikaları sadece Kazakları kasabalara ya da kolektif çiftliklere yerleşmeye ve tarihi geleneklerinden vazgeçmeye zorlamakla kalmadı, aynı zamanda cumhuriyette 1930-1933 kıtlığının başlıca sebebini teşkil etti³⁶. Açlık yıllarında Kazaklar hayatta kalabilmek en küçük fırsatı dahi kullanmak zorundaydılar. Kolhozlarda çalışanlar evlerine bir avuç buğday, kemik ya da sakatat çalarak ailelerinin ölmemesini sağlamıştı. Bu yılları ailesiyle birlikte yaşayan Nurziya Kajibayeva'nın anlattığına göre, Kazaklar zor durumdaki akrabalarına da yardım etmekteydi. Bazen, bir tas haşlanmış buğday ile bir aile bir günü geçirmek zorunda kalıyordu. Ölenlerin kıyafetleri, yorgan ve battaniye gibi eşyaları ihtiyaç sahiplerine dağıtılıyordu. Bu şekilde daha fazla insan kaybının önlenmesine çalışılmıştır³⁷. Kazakistan'da 1930'lu yıllarda kolektifleştirme ve göçebeleri yerleşik hayata geçirme politikaları sırasındaki yaşanan ölümler, bağımsızlık sonrası dönemde Kazak bilim adamları tarafından *Goloşekin Soykırımı*, *Etnik Soykırım*, *Kazakların Ulusal Felaketi* olarak adlandırılmış-

³⁴ Çokay Mustafa, "İran ve Afganistanga Sığınan Türkistalılarının Hali", *Yaş Türkistan*, No: 34, 1932, s. 33.

³⁵ Cameron Sarah, "The Kazakh Famine of 1930-33", s. 126.

³⁶ Volkava Elena, "The Kazakh Famine of 1930-33"

³⁷ Nurtazina Nazira, "Great Famine of 1931-1933 in Kazakhstan: A Contemporary's Reminiscences", *Acta Slavica Iaponica*, Tomus 32, Almaty., 2011, s. 116-117.

tır³⁸. Kayıplar hakkında çeşitli rakamlar belirtilmekte hatta 2 milyonun üzerinde Kazak'ın hayatını kaybettiğini dile getirenler de bulunmaktadır. Bununla birlikte kolektifleştirme yıllarında Kazak halkının yaklaşık % 40'ının kırıldığı bilinmektedir. Başta Çin (Doğu Türkistan) olmak üzere, diğer ülkelere göç edenler de hesaplandığında bu oran daha da artmaktadır. Kazakistan'da Kazak nüfusunun yeniden artışa geçmesi, felaketin yaşanmasından 40 yıl sonra, 1972'ye doğru gerçekleşmiştir³⁹.

Sonuç

Kazakistan'da 20. asrın ilk yarısında yaşanan açlık felaketleri henüz tam anlamıyla incelenmiş değildir. Sovyetler Birliği zamanında dönemin yönetimi tarafından uygulanan sansür birçok bilgi ve veriye ulaşmayı imkânsız kılmıştı. 1991 yılından sonra SSCB'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla Kazak bilim insanları bu konu üzerinde araştırmalar yapmaya başlamış ve kaynakları yeniden derlemiş ve felaketin tarihini gerçeklere dayanan bir şekilde kaleme almaya başlamıştır. Açlık felaketini çocukluk yıllarında yaşamış ve halen hayatta olanların anlattıkları, yeni bilgilere ulaşabilmek açısından son derece önemli olmuştur. 1920'li yıllardaki kuraklığın sebep olduğu açlığın ardından Kolektifleştirme politikalarının uygulanması sırasında yaşananlar Kazak Türkleri için bir felaketin yaşanmasına sebep olmuştur. Josef Stalin'in zorla kolektifleştirme operasyonu, Sovyetler Birliği'ndeki 14 milyon kadar insanın açlıktan ölmesiyle sonuçlanmıştır. Bu felaketten en kötü etkilenen ülke Ukrayna olmuştur. Bununla birlikte kıtlık, Kazakistan, Kuzey Kafkasya ve Rusya'nın diğer bazı bölgelerinde de hissedilmişti. 1930'ların başında 1 milyondan fazla Kazak açlıktan hayatlarını kaybetmişti.

Kazakistan'da açlık felaketinin yaşandığı yıllarda, Sovyetler Birliği'nde yaşayan halklara uygulanan sürgünler de devam etmekteydi. Milyonlarca Kazak açlık sebebiyle ya hayatını kaybetmiş ya da başka ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardı.

³⁸ Cameron Sarah, "The Kazakh Famine of 1930-33", s. 121.

³⁹ Nurtazina Nazira, "Great Famine of 1931-1933", s. 107.

Buna karşın yüz ölçümü olarak büyük toprağa sahip olan Kazakistan'a sayısı milyonları aşan onlarca halk sürgün edilmişti. Böylece Kazak Türkleri 20. yüzyılın ikinci yarısında kendi vatanlarında azınlık konumuna düşmüştü.

Kaynaklar

Abraham Hayruş, *Tarihüdü Tanı (Otan Tarihinin Oçerkeri)*Almatı: Daneker, 2002.

Amanjolv K., *Kazakistan Tarihi*, 2. Cilt, Almatı: Bilim Baspası, 2004.

Cameron Sarah, "The Kazakh Famine of 1930-33: Current Research and New Directions", *Journal of Ukrainian Studies*, Volume: III, No: 2, 2016, s. 117-132.

Çokay Mustafa, "Türkistan'da Sovyet Hükümetinin "Açlık Siyaseti" (Turar Riskulov'un İtirafı)", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler*. Editör: Tülay Duran. İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2005, s. 276-280.

Çokay Mustafa, "Türkistanda Pahta Etrafıda Küreş" *Yaş Türkistan*, No: 1, 1929, s. 5-16.

Çokay Mustafa, "İran ve Afganistanga Sıyngan Türkistahlarnın Hali", *Yaş Türkistan*, No: 34, 1932, s. 33- 35.

Çokayoğlu Mustafa, "Türkistan'ı Açlık Tehdit Ediyor", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler*. Editör: Tülay Duran. İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2005, s. 281-285.

Ercilasun Güljanat, "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifleştirme: Sözlü Tarih Çerçevesinden Bir Bakış", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, Sayı: 19, 2016, s. 11-22.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Çev. Kara Abdulvahap, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.

Kozıbayev M., Nurpeyis K. Vd., *Kazakistan Tarihi, Köne Zamannan Bugingede Deyin*, C. 4, Almatı: Atamura, 2010.

Mamırulu Kamen, *Kazak Tarihi*, Almatı: Gılım Baspası, 1995.

Nurpeyisov Kenes, *Kazakstanın Şarualar Sovyetteri (1917-1929 Jıldar)*,

Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası, 1972.

Nurtazina Nazira, "Great Famine of 1931-1933 in Kazakhstan: A Contemporary's Reminiscences", *Acta Slavica Iaponica*, Tomus 32, Almaty: 2011, s. 105-129.

Pannier Bruce, "Kazakhstan: The Forgotten Famine", erişim tarihi 11.05.2018, <http://www.rferl.org/a/1079304.html>.

Smagulova S. O., "1917-1918 jj. Kazakstandağı aştık nәubeti jәne T. Rıskulov", erişim tarihi 25.04.2018. <http://ehistory.kz/media/upload/1534/2014/04/07/4d471a3626d82584f30f2824ed7025af.pdf>.

Volkava Elena, "The Kazakh Famine of 1930-33 and Politics of History in the Post Soviet Space", erişim tarihi 11.05.2018, <http://www.wilsoncenter.org/publication/the-kazakh-famine-1930-33-and-the-politics-history-the-post-soviet-space>.